

Лариса Шевченко

**Справа «Контрреволюційної
троцькістської терористичної організації
на Україні» (1937–1938 рр.)**

«Великий терор» 1937–1938 рр. став піком державного терору, який здійснювався вищим партійно-державним керівництвом СРСР. Одним із завдань більшовиків було позбавитися реальних та потенціальних супротивників радянської влади. Потенціальним опонентом були представники української інтелігенції, які виховувалися за часів імперської Росії і могли порівнювати кроки більшовицького та царського урядів, пасивно ставилися до проведення радянських кампаній чи раптом мали власну думку на перспективи розвитку радянської держави.

В листопаді 1934 р. в надрах НКВС СРСР була сфабрикована справа «Всеукраїнського троцькістського центру», керівником якої нібито був голова Держплану СРСР Ю. М. Коцюбинський. Однак дійовими особами цієї організації були переважно вчені та відповідальні працівники Всеукраїнської асоціації науководослідних марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН). На лаву підсудних потрапили 25 чоловік, майже весь керівний склад ВУАМЛІН — 2 віце-президенти — Р. С. Левік та І. Б. А. Шведов, секретар парторганізації, редактор газети «Комуніст» Е. А. Штейнберг, провідні професори, в основному філософи та економісти — О. А. Бервицький-Варфоломеев, Г. Л. Винокур, Д. Б. Наумов-Леках, В. Д. Бронов, історик А. К. Альошин-Цикерман та інші.

Пошуки «ворогів народу» серед вчених-суспільствознавців велись вже протягом першої половини 1930-х рр. Для перевірки на «ідеологічну правильність» створювалися бригади науковців, які прискіпливо вивчали твори колег. Особливу увагу звертали на істориків, філософів та економістів. Суспільствознавці мали обґрунтовувати вірність і правильність заходів більшовицького керівництва щодо будівництва нового «радянського суспільства».

Результатом таких перевірок стала ухвала парткомітету ВУАМЛІН «Про викриття троцькістської ідеології в роботах ВУАМЛІН» на засіданні 6 жовтня 1934 р. В ній піддавались

критиці ряд підручників, наукових збірників, статей з історії, філософії, політекономії. Парткомітет визнав за необхідне: «Поставити перед ЦК КП(б)У питання про вилучення з бібліотек та книгарень журналів, підручників та друкованих робіт ВУАМЛІНу, в яких протягуються контрреволюційні погляди, «троцькізм» та «український буржуазний націоналізм». Пропонувалося вилучити навіть часопис «Прапор марксизму-ленінізму» (друкований орган ВУАМЛІН) за 1929–1934 рр. Номери цього часопису «майже цілком заповнені «роботами» контрреволюціонерів, націоналістів і троцькістів»¹.

Так, на «прохання» УДБ НКВС УРСР 26 січня 1935 р. складена рецензія на підручник за редакцією О. А. Бервицького-Варфоломеева, Р. С. Левіка, Д. К. Степового, В. О. Юринця «Діалектичний матеріалізм». Тенденційність рецензії відчувалася у назві: «Контрреволюційна робота блока націоналістів та троцькістів на філософському фронті». Закінчувалась рецензія словами: «Підручник шкідливий з початку і до кінця. Написаний за шкідливим планом — відвернути викладачів та студентів від вивчення класиків марксизму»². Рецензію підготували колеги-вчені А. Х. Сараджаєв, М. Х. Орлов, М. Шовкопляс та О. З. Васильєва. Невдовзі за подібними звинуваченнями рецензенти теж потрапляють у табори чи загинуть від кулі.

Інший автор рецензії підручника «Теорія радянської економіки», підготовленого співробітниками Інституту економіки ВУАМЛІНу Г. Л. Винокуром, М. В. Чичкевичем, І. А. Осадчим, Г. В. Шахаром, М. О. Скрипником, А. Я. Ландесманом, виданого в 1932–1933 роках, підсумовує її словами: «Автори підручника протягують тонко замасковану систему троцькістських і націоналістичних поглядів, треба зробити висновок, що при складанні підручника мала місце змова (блок) націоналістів і троцькістів і що підручник призначався як одне із знарядь активної боротьби з радянською владою на теоретичному фронті. Підручник треба вилучити із використання як політично шкідливий»³. Подібні рецензії складають цілий том № 11 архівно-слідчої справи.

¹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 43185 ФП, т. 8, арк. 301–302.

² Там само, т. 11, арк.91.

³ Там само, арк. 22.

Вирок по «Всеукраїнському троцькістському центру» оголошений 1 квітня 1935 р. Строки покарань на той час були невеликі — 3–5 років виправно-трудоx таборів та поселення. Однак, це був перший колективний погром наукової установи. Майже повністю змінився керівний склад наукових інститутів ВУАМЛІН.

Але робота по «вилученню ворогів радянської влади» з середовища науковців не припинялася. Восени 1935 р. УДБ НКВС УРСР розпочав операцію «по викриттю та ліквідації контрреволюційної троцькістської організації на Україні», що стояла на «терористичних позиціях та готувала терористичні акти проти керівників партії та уряду».

Нова справа отримала індекс № 123. Слідчі УДБ НКВС УРСР розпочали 4 жовтня 1935 р., закінчили 21 жовтня 1936 р. Справа складається з томів слідчих матеріалів, обвинувально-го вироку та матеріалів перевірок, проведених в 1956 р.

Архівно-слідча справа під індексом № 123 стала продовженням справи «Всеукраїнського троцькістського центру» 1934–1935 рр., бо в ній перекидались «зв'язки» між раніше арештованими вченими та фігурантами нової справи. Всього у справі «Контрреволюційної троцькістської терористичної організації на Україні в 1935–1937 роках» нараховується 60 томів.

У свою чергу справа № 123 складалась з колективних справ № 953731 (на 37 осіб) та № 956248. Співробітники УДБ НКВС такий порядок пояснювали тим, що по всіх справах слідство проводилось одним органом, але на кожного звинуваченого оформлялась окрема справа, з окремим обвинувальним вироком і рішенням по справі окремо від інших. В 1952–1953 рр. при розробці Особливого архіву кожна справа окремо отримала свій архівний номер і передана в слідчий архів.

Так, за цією справою № 123, але за окремим номером зберігаються слідчі справи на повернутих із заслання для дослідження по справі «Всеукраїнського троцькістського центру» науковців Д. Б. Наумова-Леках, Р. С. Левіка, І. Д. Фалькевича, О. А. Бервицького-Варфоломеєва. Як свідчать архівні матеріали, всі вони себе не визнали винними, що робили зізнання під примусом та у стані психічного розладу. Однак, незважаючи

на їх свідчення, всіх їх 9 березня 1937 р. Верховний суд СРСР засудив до вищої міри покарання.

У загальній операції, яку об'єднав індекс № 123 проходять засуджені по справі «Право-лівацької організації» на Україні» керівники науково-дослідних інститутів ВУАМЛІН: президент ВУАМЛІН О. П. Дзеніс, колишній директор Інституту червоної професури, згодом завідуючий відділом пропаганди і агітації З. А. Ашрафян, директор Інституту філософії, згодом перший директор Інституту історії АН УРСР А. Х. Сарраджев, директори Інституту історії ВУАМЛІН К. Ф. Гребенкін, Н. М. Войтинський, директор Інституту радянського будівництва і права К. П. Сизонов, заступник директора Інституту економіки В. М. Смольний, директор Інституту червоної професури Л. А. Гіттель, голова Літературної комісії ВУАМЛІН С. Б. Щупак, наукові співробітники різних інститутів ВУАМЛІН: Д. В. Єрмолов, Г. В. Шахар, М. І. Світальський, Ю. С. Єфроїмський, Т. Т. Скубицький, М. Ф. Трегубенко, Г. Я. Слюсаренко, А. А. Небий, І. А. Осадчий, Д. С. Фрід, Г. П. Лабурда, С. М. Герман, секретар Співки письменників України, колишній секретар парторганізації ВУАМЛІН А. Г. Сенченко тощо.

Всі справи були побудовані за однією схемою: один-два допити, копії свідчень інших арештованих по справі. Свідчення не перевірялись, біографічними даними не цікавились. І в кінці: обвинувальний вирок і судове засідання Військової колегії Верховного суду СРСР, що проводилось в Москві. Суд продовжувався, як правило, 15–20 хвилин, після чого оголошувався вирок. Адвокатів на суді не було, на свідчення обвинувачених про їх невинуватість уваги не зверталось.

Переважно в 1937 р. судовий вирок був — вища міра покарання (розстріл). Лише одиницям науковців, як філософам К. П. Ярошевському та М. З. Юшманову, вдалось вижити. Після поневірянь, таборів вони дали правдиві свідчення про механізм досудового слідства та судового розгляду під час «великого терору».

Обвинувальний вирок по справі № 953731 складено на 37 осіб, однак коло притягнутих до кримінальної відповідальності значно ширше. Так, керівників сфальсифікованої троцькістської терористичної організації Ю. М. Коцюбинського (його було

повернуто із заслання на дослідження), відомого вченого-філософа, академіка АН УРСР С. Ю. Семковського-Бронштейна, керівника харківського тресту «Кокс» В. Ф. Логінова, голови Дніпропетровського міському М. В. Голубенка, виділили в окреме провадження.

Типовими були рядки обвинувального вироку: «Характерною особливістю українського троцькістського підпілля протягом всієї контрреволюційної боротьби з партією є блокування його з іншими контрреволюційними угрупованнями і організаціями на Україні і, в першу чергу, з українськими націоналістами»⁴. «Блок українських націоналістів та троцькістів», за твердженням слідчих, утворив спеціальну «Бойову організацію» для підготовки терористичних актів проти керівників партії та уряду. Керівниками «Бойової організації» названі С. Ю. Семковський-Бронштейн, професори Я. С. Розанов, М. А. Нирчук, М. І. Мухін. Колишнього воєнного комісара м. Дніпропетровська І. Д. Жукова слідчі зробили очільником міської «бойової терористичної групи». Б. М. Нижнику, викладачу соціально-економічних дисциплін київських вищих навчальних закладів, за версією слідчих, призначалась роль виконавця терористичного акту проти секретаря ЦК КП(б)У П. П. Постишева.

До справи «долучили» професорів філософії Я. С. Розанова, М. А. Нирчука, С. А. Посвольського, Г. Г. Зваду, Д. Л. Ігнатюка, Н. В. Білярчика, І. . Дорошенка, Б. М. Нижника, що працювали у Київській філії відділу філософії ВУАМЛІН. Фігурантами карної справи були також професори Київського університету та педагогічного інституту Л. Н. Сахновський, Г. Н. Лозовик, М. І. Мухін, Є. І. Перлін, Л. Б. Чернін, Л. Я. Штурм, Київського стоматологічного інституту В. В. Глухенко, професор кафедри політекономії Вищої сільськогосподарської школи ім. Косіора П. М. Кауфман, професор математики, член-кореспондент АН УРСР М. Х. Орлов та інші вчені.

Однією з причин арешту вчених була їх минула партійність. Так членство Бунду мали Р. Я. Люмкіс, Я. С. Розанов, Л. Я. Штурм, РСДРП-меншовиків — В. В. Глухенко, С. А. Пос-

⁴ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 38407 ФП, т. 29, арк. 2.

вольський, Г. Н. Лозовик, Є. І. Перлін, соціалістів-революціонерів — Г. Г. Звада, Л. Б. Чернін, Ф. К. Давиденко, М. Х. Орлов, боротьбистів — В. В. Глухенко, І. П. Криженко, УСДРП «незалежних» — В. П. Мусієнко. Майже всі вони були членами КП(б)У, але їх виключили під час перманентних «чисток» чи за «троцькізм».

Головне звинувачення вчених — контрреволюційна троцькістська діяльність, «протаскування в лекціях троцькістської та націоналістичної контрабанди», «фальсифікація вчення класиків марксизму-ленінізму». Так кваліфікували слідчі найменші відступи викладачів від ідеологічних штампів, намагання вчених творчо осмислити здобутки «марксо-ленінського вчення» чи навіть випадкові висловлювання.

«Контрабандою» вважалися також вилучені при арешті книги Л. Д. Троцького, Л. Б. Каменева, М. І. Бухаріна, Г. Є. Зінов'єва, твори М. С. Грушевського («Всесвітня історія», «Україна»), М. П. Драгоманова («Нарис української соціалістичної програми»), І. Огієнка («Українська культура»), М. І. Яворського («Нарис історії України»), тощо.

В постанові УДБ НКВС УРСР про вилучену при обшуках у арештованих літературу відзначалось: «Вказана вище література є ідеологічно шкідливою, підлягає вилученню із користування як така, що містить контрреволюційну троцькістсько-націоналістичну контрабанду». Керуючись статтею 67 КПК УРСР, ухвалювалося: «Приєднати перелічену літературу до слідчої справи № 123, як таку, що характеризує політичне обличчя звинуваченого». Після завершення слідства книги підлягали знищенню. Складався відповідний акт і додавався до слідчої справи⁵.

Знищенню підлягали твори арештованих вчених. Зокрема, П. І. Демчука, М. В. Чічкевича, М. О. Юринця, О. А. Бервицького-Варфоломєєва, Г. Л. Винокура, Р. С. Левіка. М. А. Нирчука, Я. С. Блудова, С. Ю. Семковського та інших.

Звинувачення по справі № 123 підписав Прокурор СРСР А. Вишинський. Вироком Військової колегії Верховного суду

⁵ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 38407 ФП, т. 1, арк. 55–56, 67–70; т. 2, арк. 70, 236.

СРСР від 21 жовтня 1936 р. всі 37 осіб засуджені за ст. 54–8, 54–11 КК УРСР до вищої міри покарання – розстрілу. Вирок виконано в той же день⁶.

Із засуджених – 35 визнали себе винними у інкримінованих їм злочинах, двоє – Д. І. Цибрій та М. І. Осадчий відмовились від показів щодо причетності до терористичної діяльності.

Військова Колегія Верховного суду СРСР 1 вересня 1956 р. при перегляді цієї справи вирішила: вирок Військової Колегії Верховного суду СРСР від 21 жовтня 1936 р. відмінити і справу виробництвом припинити за відсутністю складу злочину⁷.

Таким чином, міфічна справа щодо «терористичних намагань» вчених ВУАМЛІН та інших науково-педагогічних закладів України свідчить про намагання вищого партійно-державного керівництва СРСР позбутися потенційних ворогів радянської влади.

⁶ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 38407 ФП, т. 27, арк. 104.

⁷ Там само, т. 29, арк. 157.

Сергій Білокінь

**Федір Ернст:
невідома автобіографія початку 1930-х рр.**

Кілька років тому вийшла перша монографія, присвячена українському історикові мистецтва, глухівчанину Федорові Ернсту¹. Настав час публікувати з коментарями важливіші джерела, студіювати окремі, вужчі сюжети. Пропоную увазі читачів його ранню автобіографію.

Це важливий документ, який потребує докладних коментарів.

На початку 1930-х років українські діячі відчували наближення загибелі. Літературознавець, перекладач і поет Микола Зеров охоче роздавав свої книжки з дарчими написами, деякі з них я бачив навіть в Америці. Зеров дублював і розсилав своїм кореспондентам автографи своїх віршів (а там варіанти!). Дбаючи про свою спадщину, думаю, він і це робив абсо-

¹ *Білокінь С.В.* Обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст. – К., 2006. – 355 с.